

## ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛ МАНБАЛАРИДА АЁЛ КОНСЕПТИ: “ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ-ТУРК” МИСОЛИДА

Алимухамедов Рихситилла Абдурашидович

Ориентал университети в.б. профессори, филология фанлари доктори,  
[rixsitilla@gmail.com](mailto:rixsitilla@gmail.com)

**Аннотация:** Мазкур мақолада Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луготит-турк” асаридаги аёллар билан боғлиқ лексик бирликлар таҳлил қилинади. Унда қадимги туркий халқларнинг аёлга бўлган муносабати, уларнинг жамиятдаги ўрни, ижтимоий мавқеи ва аёллар образининг тил воситасида ифодаланиши ўрганилади. Асардаги аёлларга оид сўзлар семантик жиҳатдан гуруҳланиб, уларнинг тарихий-ма’навий мазмуни ёритилади. Шунингдек, қадимги туркий дунёқарашда аёл концептининг шаклланиши ва у билан боғлиқ тил бирликларининг бугунги замонавий тил билан уйғунлиги ёки фарқлари ҳам қиёсий таҳлил этилади.

**Таянч сўзлар:** лексика, Маҳмуд Кошғарий, “Девону лугати-т-турк”, аёлларни англатувчи қадимги лексика, аёл концепти, лексик бирликлар, тарихий тилишунослик, семантик таҳлил, тил ва маданият, аёл образи, қадимий лугат..

### Кириш

Тилнинг бойлигини унда қўлланадиган сўзлар салмоғи орқали билиш мумкин. Бу борада адибимиз Ўткир Ҳошимовнинг “Дафтар хошиясидаги битиклар” китобида Алишер Навоийнинг бошқа оширу ёзувчиларга кўра анчайин кўп сўзлардан фойдалангани айтиб ўтилган. Ҳақиқатда ҳам Навоий ўзбек мумтоз адабиёти тарихида бошқа ижодкорлардан фарқли равишда туркийдан ташқари арабий, форсийдан ҳам унумли фойдаланганини билишимиз мумкин. Биз ҳозир кўриб чиқмоқчи бўлган лексика қадимги туркий тил даврида яратилган “Девону лугати-т-турк” асаридаги келтирилган “аёл” маъносини англатувчи сўзлардир. Ушбу сўзларнинг айримлари ҳозирда унут бўлган, баъзилари эса ҳамон қўлланишда давом этмоқда.

### Асосий қисм

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону лугати-т-турк” асарида XI асрда қўлланилган турли соҳага оид бўлган сўзлар жамланган. Адиб сўзларни изоҳлар экан, уларни халқ орасида юриб, йиққан тил материаллари орқали далиллайди, уларга мисоллар келтиради. Шу орқали лугатни бойитади. Адиб китобнинг бошланиш қисмида сўзларни лугатга танлаш борасида уйдаги фикрларни ёзиб қолдирган: “Китобда кўрсатилган тоғ отлари, кўл, водий, денгиз отлари фақат мусулмон шаҳарлардаги

номлардир. У номлар ҳар вақт қўлланадиган ва машҳур бўлганлари учун ёздим. Машҳур бўлмаганларининг кўпларини тушириб қолдирдим. Мусулмон бўлмаганлардан баъзиларининг шаҳар номларини ҳам ёздим, баъзиларини қолдирдим. Машҳур бўлмаганларини ёзишдан фойда йўқ. Тилга кейин кирган сўзларни ҳам ёзмадим. Эркак ва аёллар номи ҳам шундай, фақат энг кўп қўлланадиган, одамларга тўғри шакллари билиб олиш зарур бўлган бир қисмигина кўрсатилди (ДЛТ,24)”<sup>183</sup>.

Матндан англашиладики, асарда келтирилган сўзлар ўз даврида машҳур бўлган сўзлардир. Машҳур бўлмагани сараланмаган.

Умуман олганда, “Девон”да келтирилган аёлларни англатувчи лексикани ишлатилиш ўрнига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: а) турмуш қургунга қадар берилган номлар; б) турмуш қургандан кейинги номлар; в) касб-кор билан боғлиқ номлар ҳамда г) аёлларнинг бирор ҳислатини (феъл-атворини) англатувчи сўзлар. Қуйида айтиб ўтилган гуруҳларга кирувчи сўзларни бирма-бир кўриб чиқамиз.

Қариндош-уруғчилик атамаларини ўрганган мутахассислар атамаларни икки гуруҳга бўлиб ўрганадилар: турмушга чиққунча бўлган атамалар ҳамда турмуш қургандан сўнг ясалган атамалар. Биринчи гуруҳга қиз, ўғил, ота, она, ака каби лексика киради. Иккинчи гуруҳга эса эр, хотин, қайнона, қайнота, овсин каби лексика киради.

“Девону луғати-т-турк” асарида аёллар билан боғлиқ қуйидаги лексик бирликлар келган:

**а) турмуш қургунга қадар берилган номлар:**

**تیشی *tīši* (тиши)** – ҳар қандай нарсанинг урғочиси.

**کیشی *kiši* (киши)** – киши, одам. Бу сўз бирликка ҳам, кўпликка ҳам, эркакка ҳам, аёлга ҳам фарқсиз қўлланаверади.

**خوشی *kiši* (киши)** – хотин. Мен бунӣ яғмолар тилида эшитдим; ***ol kiši aldīmu?*** – у хотин олдимӣ? демакдир (ДЛТ,401).

“Киши” сўзи иккинчи мисолда айтилганидек, ҳам эркак, ҳам аёлларга нисбатан қўлланади. Фақат маъноси сал бошқача, масалан “эркак киши”, “аёл киши” дейилганда “киши” сўзи “одам” маъносини англатади. Яъни, “эркак одам”, “аёл одам” маъносида. Қадимги туркий тилли матнларда бундай шакл болалар номларида ҳам кузатилади: *qiz oʻul* (қиз фарзанд), *uʻi oʻul* (ўғил фарзанд). Бу ердаги *oʻul* “фарзанд” маъносида.

<sup>183</sup> ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 488. Кейинги ўринларда берилган мисоллар мазкур манбадан олинди.

“Тиши” сўзи ҳозирги кунда эскирган сўз ҳисобланади. Қадимда эса ҳар қандай жонворми ёки одам аёлини англатиш учун қўлланилган. Инсонга қўлланишини Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарида учратишимиз мумкин:

Biliklik biliksiz qačan täñ bolur,

Biliklik tiši er, jāhil er tiši (C.87-88)<sup>184</sup>.

Билимли ва билимсиз қачон тенг бўлади!?

Билимлик аёл эр каби (марддир), билимсиз эр тиши (аёл) кабидир.

б) турмуш қургандан кейинги номлар:

ушбу бўлимда турмуга чиққандан кейин аёллага қўйиладиган исмлар, уларнинг мансаби ҳамда даражасидан келиб чиққан ҳолда қўйиладиган отлар келтирилган.

أُرَاغُوت urağut (урағут) – хотин (ДЛТ,69). Ушбу сўз ҳозирги ўзбек тилида архаик сўздир. Айни шу сўз билан боғлиқ яна бошқа сўз “девон”да учрайди:

Emiglig urağut kūsägci bolur – “Эмизикли хотин иштаҳали бўлади”. Шунинг учун унга истагани берилади (ДЛТ,75). Бу ерда юқорида таъкидланган “урағут” сўзи билан боғлиқ от ишлатилган, яъни “эмизикли хотин” маъносида.

كيس kis (кис) – хотин; anñ kisi – унинг хотини. Бу ерда изофа йўқдир. Баъзилар изофа қилиб, ol kiši aldī (у хотин олди) деб қўллайдилар (ДЛТ,135).

قۇدۇز quduz (қудуз) – жувон, хотин (ДЛТ,147).

كىشى kiši (киши) – хотин. Мен буни яғмолар тилида эшитдим; ol kiši aldīmu? – у хотин олдими? демакдир (ДЛТ,401).

يەنغا yeñā (йенга) – янга. У аканинг хотини (ДЛТ,452). Бу ерда “янга” “келин ойи” маъносида келган.

قۇنچۇ qunču (қунчуй) – саййида [яъни, саййидлардан бўлган] аёл. У xatun дан бир даража куйидир; qatun qunču дейиш шундан (ДЛТ,406). Мазкур сўз жамиятда маълум даражадаги аёлларга нисбатан ишлатилган. “Қунчуй” сўзи қадимги туркий матнларда “малика” маъносида қўлланган.

قَاتۇن qatun (қатун) – Afrāsiyāb уруғидан бўлган хотин-қизларнинг унвони (ДЛТ,164). Юқоридаги “қунчуй” унвонидан бир поғона юқори турувчи лавозимдаги аёлларга нисбатан ишлатилади. Қадимда “қатун” сўзи “шохнинг аёли” маъносини берган. Бу сўз ҳозирда ўзбек тилида биров ўзгарган шакл ҳамда маънода қўлланади. Лекин “эр”га нисбатан “хотин” сўзи “аёли” маъносини беради. Мазкур сўз ҳозир урду тилида “малика” маъносида қўлланади.

Айнан “қатун” сўзига сифатловчи қўшилиб, бошқа сўзлар ҳам қадимги туркий тилда ишлатилган. Масалан:

<sup>184</sup> Edib Ahmed B. Mahmud Yükneci. Atebetü'l-Hakayık. Resid Rahmeti Arat. – Ankara. 1992. – S.CXXVI.

اغلا oğlağ (ўғлағу) – тўқлик, мўл-кўлчиликда ўсган киши; oğlağ qatun – саида хотинлар, демакдир (ДЛТ,69).

اىلار ešlär (эшлар) – хотин; асли ešilär (хонимлар) демакдир. Бу сўз кўпликдадир, лекин бирликда ҳам қўлланади. Бунинг аталиш воқеаси узоқдир (ДЛТ,60).

اچى ачй (ачи) – кекса хотин. Барсғанликлар тилида (ДЛТ,48). Ҳозирда “ачаси” деган сўз бор. Қари аёлларга нисбатан ишлатилади.

[تول tul (тул) – тул] tul urağut – бева хотин (ДЛТ,368). Ушбу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам учрайди.

в) касб-кор билан боғлиқ номлар: ушбу гуруҳга бирор муносабат билан касб-корга эга бўлган аёлларнинг номи киритилган:

مامو mamu (маму) – никоҳ кечаси келин билан бирга юбориладиган аёл, янга. Асли бир сўз эмас (ДЛТ,404). Ушбу сўз ҳозирги ўзбек тилидаги аканинг хотини “янга”дан вазифасига кўра фарқ қилади. Чунки бу ерда маълум касб англатмоқда.

Бундай маънони беришда қадимги туркий тилда яна бир сўз бўлган: اگات egät (эгат) – никоҳ кечаси келин ёнида хизмат қилувчи хотин, янга (ДЛТ,35).

قيرناق qirnaq (қирнак) – жория, чўри. Ябаку, қай, чумул, басмил, ўғуз, ямак ва қипчоқлар сўзи (ДЛТ,188). Ушбу сўз ҳозир ўзбек тилида ишлатилмайди.

г) аёлларнинг бирор салбий ёки ижобий хислатини (феъл-атворини) англатувчи сўзлар: қадимги туркий тил лексикасида ҳам ёмон иллатли, салбий маъноли ҳамда ижобий хусусиятга эга аёлларни билдирувчи сўзлар бўлган. Ушбу сўзлар қуйида англатган маъносига кўра (салбийдан ижобийга қараб шаклида) келтирилди. Шулардан бири: [اكاك ekäk (экак)] ekäk ešlär – фоҳиша хотинлар (ДЛТ,44).

Юқоридаги каби хислатга эга бўлган аёлларни англатган яна бир сўз бу – [اىرساك ersäk (эрсак) – эрсак, эрсираган] ersäk ešlär – бузуқ ва адашган хотин. Мақолда (шундай келган): Ersäk erkä tegmäs, ewäk ewkä tegmäs. Маъноси: “Эркакка рағбатли, эр учун шошилган хотин эрга ёлчимаиди, шошма-шошар киши уйига етолмайди” (ДЛТ,54).

اىويناش oynaš (ўйнаш) – ўйнаш; бегона киши билан гаплашадиган, юрадиган хотин (ДЛТ,61). Бундай аёллар ҳар қандай жамиятда қораланади.

[سۇرتۇگ sürtüg (суртуг)] sürtüg ešlär – суйкалувчи ва ишқаланувчи хотин. Суртилиб эшилган ҳар нарсага ҳам sürtüg дейилади. (ДЛТ,189)

[اىويناق oynaq (ўйнақ)] oynaq ešlär – ўйноқи, шўх хотин (ДЛТ,61). Ушбу сўз шўх аёлларга нисбатан ҳам қўлланган.

اوخشاғу oxšağ (ўхшағу) – ўйинчик. Хотинларга ҳам oxšağ дейилади (ДЛТ,69).

تۇغساқ tuğsaq (туғсақ) – бева хотин. Кўпинча tul-tuğsaq ҳолида икки сўз кўшалок қўлланади (ДЛТ,186). Ушбу сўз тузилишига кўра туғ- феълидан ясалган. Яъни туға оладиган (лекин турмуш ўртоғи вафот этган) аёл маъносидадир.

اوزك özök (ўзўк) – хотинлар лақаби; “соф; олтин каби тоза; пок хотин” мазмунида altun özök дейдилар. Бадани марварид каби тоза бўлган хотинга ertini özök дейдилар. Чунки erdini деган сўз дурриғалтон демакдир (ДЛТ,41)

تاريم tarim (тарим) – тигинларга (кулликдан подшоликка етишган кишиларга) ва Afrāsiyāb авлодидан бўлган хотин ва бошқаларга, хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, tarim сўзи ишлатилади. Хокония подшоларидан бошқалар қанча катта бўлсалар ҳам, бу сўз уларга нисбатан ишлатилмайди. Подшо хотинларининг лақаби ўрнида altun tarim сўзи ишлатилади (ДЛТ,159).

Сўнгги келтирилган икки сўз (ўзўк ва тарим) аёлларнинг ижобий сифатини англатади.

### Хулоса

Умуман олганда, юқорида келтирилган сўзлар қадимги туркий тилда қўлланилган аёлларнинг турли вазиятларда ишлатиладиган отлари бўлиб, улар ўз замонида қўлланган сўзларнинг бир қисминигина ташкил этади. Чунки мақоламизнинг бошида таъкидлаб ўтганимиздек, барча сўзлар “девон”га киритилмаган. Мазкур сўзларни таҳлил этиш ҳамда ўрганиш тилимизда мавжуд сўзларнинг этимологияси, уларнинг келиб чиқиши ҳамда маъноларини чуқур билишга ўргатади.

### Фойдаланилган адабиётлар

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 488.
2. Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki. Atebetü'l-Hakayık. Reşid Rahmeti Arat. – Ankara. 1992. – S. 163+CLXXIII.